

Булат
ЖАНЧИПОВ

Издательство «Арабелла»

Издательство «Арабелла»

3

846y
*317

Булат
ЖАНЧИПОВ

❖

САГУУДАЙ СУУРЯАН

*Асуудал-харюугай
харилсаан
Эрдэм, соёлой жолоодо
Публицистикэ
Шүлэгүүдэй шэнжэлэл
Ошоһон нүхэдэй
дурасхаалда
Холо, ойрын харгынууд*

3-даху ном

АСУУДАЛ – ХАРИУГАЙ ХАРИЛСААН

«БУРХАНИИЕ... БОДОЛ, СЭДЬХЭЛДЭЭ БЭДЭРНЭБДИ» Россида буддын шажанай гүрэнэй эрхэтэй болгогдоһоор 250 жэлэй ойдо

Далай-ламын пресс-конференциһээ тэмдэглэлнүүд

Бүхэдэлхэйн буддын шажантаниие оройлогшо, орон, түбинүүдэй арад зоной дунда эб найрамдал номнодог оюун хэрэгэйнгээ түлөө 1989 ондо Нобелиин шанда хүртэһэн, Гэгээн түрэлтэ Агваан Лобсан Тенцин-гьяцо – Далай-лама, Россида буддын шажанай гүрэнэй эрхэтэй болгогдоһоор 250 жэлэй ойн баярта хабаадалсажа, июлиин 14-нэй үглөөнһөө 19-нэй үдын хойно хүрэтэр манай Буряад орондо заларһан байна.

Үнгэрһэн зургаан үдэр, хоногууд соо энэ Гэгээн түрэлтэ хүнэй хэһэн, бүтээһэн буян хэшэгтэ хэрэгүүд аргагүй ехэ даа. СССР-эй буддын шажантанай түб болохо Ивалгын дасанһаа эхилээд лэ Улаан-Үдэ хотодо, Тамчын болоод Асагадай дасануудаар, мүн Цанид-хамба Агваан Доржиевай тоонто – Хүрбын Хара-Шэбэр нютагаар Далай-лама морилжо, Буряад ороноймнай улад зоной хэдэн арбаад мянган түлөөлэгшэдтэй уулзаһан, уншалга, адисаа табиһан тухайнь «Буряад үнэн» газетэ үдэр бүри уншагшадтаа дуулгажа байгаа.

Далай-лама июлиин 19-нэй үдын хойно Агын дасан залархынгаа урда тээ пресс-конференци хэһэн байна. Тэрээндэ хабаадаһан манай корреспондент Булат Жанчиповой тэмдэглэлнүүдые уншагшадтаа дурадханабди.

...Үглөөнэй 10 сагта зарлагдаһан пресс-конференци дасанай гостиницын нэгэдэхи дабхарай саада, салуу зал соо болохо байба. Залай баруун ханада захата бурхан дэлгэгдэнхэй, урда үндэр шэрээ дээрэ соголигтой ном табяатай, томо голтотой зула бадаржа, адис-хүжын арюун хангал бударна. Эдэ бүгэдын үбэр-хойморто Далай-ламын нуури бэлдэгдэнхэй. Үзэмжэтэй найхан урдахи шэрээ дээрэһээн эхилээд, микрофонууд тодхогдонхой, абья хааха, кино-фото буулгаха журналистнууд туха сүлөөгүй хүндэлжэ, нууха, байха газараа шэлэжэ байба. Эндэ түбэй болон Буряадай газетэнүүдэй, радио болон телевидениин, мүн бусадшые арба гаран хэблэлнүүдэй түлөөлэгшэд, ТАСС-ай болон Монголой Арадай Республикын «Марал» гэжэ нэгэдэлэй журналистнууд байба. Тиихэдэ залые голлоод, һүүлэй үеын шэнжэтэй, орёо найхан кинокамера тодхожо байһан нүхэртэй танилсабабди. «Ленфильмын» Новосибирскдэхи «Сибирькино» филиалай режиссер-оператор Александр Косенков байба. СССР-эй буддын шажантанай түб болохо Ивалгын дасан «Сибирькиной» хэлсээ баталжа, энэ 250 жэлэй ойн баяр тухай тусхай кино буулгуулжа байгаа юм ха. Дүүрэн хэмжээнтэй (2 часай) тэрэ кинонь үнгэтэ лентэдэ буулгагдажа байгаа юм.

* * *

...Хүнгэн сарюун гэшхэдэлээр Далай-лама мihэрһээр, гэнтэ бии боложо, сугларагшад хүл мур алдан, нууриһаа бодошобобди. Гэгээн түрэлтэ дары нууридаа хүрэжэ, хүн бүхэндэ зальбарһан шэнжэтэйгээр гурба удаалан наманшалжа мэндэшэлбэ. Удаань нууридаа нуумсаараа, найхан мihэрэлээрээ игаажа, сугларагшадые адаглан, һонирхон байба. Эгээн тэрээхэн үедэ кино-фотожурналистнуудай «халуун хаһа» ороо һааб даа. Арбаад секунда тухай анхаралтай дулаан харасаараа маанадые адаглажа нуухадань, энэ уулзалгадаа хэды шэнээн саг гаргашалха аргатайбта гэһэн асуудал үгтэжэ, Далай-лама: Дүшэ... Дүшэн минута, – гэжэ түргэн хэлэдэг маягаараа англи хэлэн дээрэ дабтан харюусаад, нэн түрүүн, хүндэтэ журналистнууд, таанарта мэдүүлгэ хэхыем зүбшөөгыт, – гээд, мүн лэ мihэрэлээ бадараан байгаа һэн. Бидэшые шагнажа мэдэбэбди.

– Би хадаа Буряад орондо дүрбэдэхээ ерэбэ гээшэб. Эгээл удаан үргэлжэлһэн энэ ерэлгэдээ баяртай, жаргалтай байнаб гэжэ нэн түрүүн мэдүүлхэ ушартайб. Урдань ерэгшэдээ орходоо, мүнөө нураггүй һонин, олон дурсалгануудаар сэдхэлни дүүрэн, хананги байна. Урдын, мүнөөнэйшье ушар байдалые байһан соонь бодотоор бодомжолон сэхэ хэлэхэ хэрэгэй, бодотоор бээлжэ байһые мэдэрбэб. Арад зоной эртэ урдын соёл, уг изагууртанай дэмбэрэлтэ ёһо заншалнуудай һэргээгдэжэ байһан ушарта ехэтэ баясанаб. Энэ талаар та бүгэдын олонхи ушарта дээдэ эрдэмтэй байхатнай хүрхэй һайн байна даа. Эрдэм һургуулитай шэнэ үеын олон зон байхадаал, арад зонойнгоо тэгүүлһэн һанал хүсэлые урагшатайгаар дүнгэлсэхэ аргатай ха юм. Эхэ нютагтаа энэрхы дуратай таанар, элинсэгүүдэйнгээ эртын соёл, хүндэмүүшэ һайхан ёһо заншалнуудые һэргээжэ, ажабайдалаа улам һонин, баян болгохо байһандатнай гүн сэдхэлһээ этигэнэб. Буряад, монгол, түбэд арадууд али алишье талаараа аха дүүнэр гээшэ. Тиимэһээ үндэһэн соёлоо һэргээн хүгжөөхэ хэрэгтэтнай али бүхы туһаламжа үзүүлхэ байнабди. Түгэсхэлдөө танай уншагшадта амар мэндые хүргэжэ, амгалан жаргал хүсэнэб, – гээд, Далай-лама наманшалан дохижо, һайхан миһэрэлээ түхөөн байба.

– Гэгээн түрэлтэ Далай-лама, табан жэлэй саана морилжо мордоһоортнай, Буряад орондо хэр зэргын хубилалтанууд болоһон байбаб, – гэһэн түрүүшын асуудал табигдаба...

Далай-лама ташаганаса энеэгээд:

– Энэмнай гол асуудал гээшэ ха. Үнэхөөрөөшье, ехэ хубилалтануудай болоһые абаһаар мэдэрбэбди. Урда тээнъ дасанай уншалгада хабаадалсаад бусадаг һаа, мүнөө анха түрүүшынхээ Улаан-Үдын түбэй стадионоор дүүрэн угтаһан улад зонтой хамта уншалга хэһэмнай, оперо ба баледэй театр соо гадаадын ороноудай ламанартай, мүн Буряад ороной засагай түлөөлэгшэдтэй хамта бурхан шажанай дэлгэржэ захалһан ойн баярай амаршалга хэһэмнай, мүн һайхан байгаалитай хүдөө нютагуудай улад зоноор золгожо ерэхэмнай – ехэ удхатай, ерээдүй сагта ехэ дэмбэрэлтэй хубилалтануудые гэршэлбэ гээшэл даа...

– Холын хойто саһата хизаарнуудаар гэгээн номнолой дэлгэрэн ошохо тухай Будда бурхан уридшалан хэ-

лэһэн байдаг, энээн тухай Та, Гэгээн түрэлтэ, юун гэхэ байнат?

– Саһата хойто хизаар гээшэнь, манай Түбэд байһан бололтой. Тэндэ буддын шажан VII зуун жэлдэ ерэхэн гээшэ. Теэд бурхан багшын суртал хэдэн зуун жэлэй туршада тэрэ хойто зүгһөө үшөөл хойшолоо, ёһотойл саһата хизаарнууд руу Монгол, Буряад дайдаар таража ерээ ха юм даа. Мүнөө сагта энэ дайдаарнай бурхан шажан сүлөөтэй һайханаар дэлгэржэ захалба. Харин манай Түбэд орондо энэ талаар нилээд бэрхэшээлнүүд ушаржа байһаар... Тиимэхэ мүнөө сагта шажан мүргэлэй ехэ долгин хойноһоо урагшаа тэгүүлһээр гээшэл ха, – гээд, Далай-лама энеэбхилнэ. – XXI зуун жэлэй гараха дүтэлөөд байһан энэ сагта хүнэй хараа бодол ондоо болонхой. Мүнөө хадаа хүн гээшэ шэнээр, өөһэдынгөө доторой шэнжэ шанарые бодигоон ажаглахые, ойлгохые хүсэнэ. Энэ хадаа манай шажанай сурталһаа удхатай. Тиимэхэ буддизмын агууехэ үүргэ эндэл гээшэ. Хүнүүдэй доторой шэнжэ шанарые һайханаар һалбаруулжа байха олон ондоо шажан номнол дэлхэйдэ хэрэгтэйшье, байнашье гээшэ ааб даа. Гэбэшье тэдээн сооһоо буддын шажан мүнөө үеын эрдэм ухаанда эгээл дүтэ гэжэ онсолон хэлэхэ байнаб. Буддын шажан гээшэ хадаа оюун бодолой эрдэм гээшэ. Буддын шажанай философи буддын шажантан хоёрой абари заншал таһаршагүй. Бидэ Бурханиие өөрһөө газар тээ бэшэ, харин доторойнгоо бодол сэдхэлдээ бэдэрнэбди. Хүн гээшэ үндэр һайхан шэнжэ шанартай болохо бүрээ оршон тойроноо, түби дэлхэе һайхан шэнжэтэй болгохо зэргэтэй. Дэлхэйн байгаалида юмэн бүхэн харилсаатай, холбоотой. Тиимэхэ ерээдүймнай жаргал гү, зоболон гү – манай мүнөөнэй үйлэ хэрэгүүдһээ сэхэ дулдыдан гаража байха жэшээтэй, – гээд, Далай-лама оюун хурса харасаяа ялалзуулан һууба.

– Горбачевой политика тухай, манай ороной байдал тухай, Гэгээн түрэлтэ, ямар һанамжатай гээшэбта?

– Горбачев ехэ юмэ хээ гэжэ сэхэ хэлэхэ хэрэгтэй. Нобелиин шагнал абаад байхадам, «Танай удаа дэлхэйн энэ шангай лауреат болгохоор СССР-эй Президентын кандидатура орожо байна, Та ямар һанамжатай гээшэбта? – гэжэ тэрэ шангай комитедэй гэшүүд намда асуудал табиһан юм. «Эгээл саг соогоо табигдаһан кандидатура. Горбачев тон

абамаар лэ хэрэг хэжэ байһан Президент» гэжэ би халуунаар дэмжээ бэлэйб. – Энэ нэгэдэхээр. Хоёрдохи асуудалда харюусахада... – гээд, Далай-лама саг зуура бодолгото болон, толгойгоо эльбээд, түргэн хурса үгүүлэлээ үргэлжэлүүлбэ, – анха түрүүшээр социализмын уг зорилго аргагүй һайн байгаа. Гэбэшье саашадаа ангиин тэмсэл хурсадажа, энэрхы сэдхэлэй орондо үзэн ядалгын удхатай хүмүүжэл, суртал дэлгэрээ. Хүнэй хойноһоо хэрзэги хатуу мүрдэлгэ, гүрдэлгэ эхилээ. Эдэ бүгэдэ хүсэрхэһэн, хүн зоние доройтуулһан ябадал хэзээ нэгэтэ мухардаха, хэһэн эзэдынь элишэлэгдэхэ байгаа ха юм даа, – гэбэ.

– Ленинградй, мүн Прибалтикын буддын шажанта-най түлөөлэгшэд СССР-эй ЦДУБ-ай харгалзалгаһаа гараха дуратай, Та юун гэжэ һананат?

– Энэ асуудалые шэнжэлхын тула саг хэрэгтэй... Тиигэбэшье тэдэ бүлгэмүүд хаана, ямар аша туһа үзүүлхэ байһанаа өөһэдөө шэлэжэ байгаа бэшэ ха гү?..

Пресс-конференциин үедэ сугларагшадай зүгһөө гараһан политическэ болон хубиин удха шанартай хэдэ хэдэн асуудалнуудта Далай-лама тобшо, тодо харюунуудые үгөө һэн.

1991 оной июлиин 19

ДАЛАЙ-ЛАМЫН ПРЕСС-КОНФЕРЕНЦИ ТУХАЙ

Тэрэ үглөөгүүр Ивалгын дасанай хорёогоор хүн зон дүүрэн байба. МВД-гэй, КГБ-гэй этигэмжэтэд дасанай гостиницые хоёр дабхараар бүһэлжэ хаагаад, пресс-конференцидэ ерэхэн бидэниие тусхай үнэмшэлгөөр оруулба. «Правда Бурятии» газетын таһагые даагша Чингис Гомбоин бидэ хоёр түрүүшын зэргэдэ, Далай-ламын һууха һууриин шанха урда түбхинэбэбди. 10 саһаа нилээд үнгэржэ байна. Хүлээнэбди. Корреспондентнүүд һуурияа олонхой. Би гэнтэ бодожо, баруун ханын захата бурханһаа, зулатай, номтой үндэр шэрээһээ ошожо адис абажа байбаб. Олон кино-фотокамернууд ялбажа, буулгажа байба. «Зай, Буладнай бүхы дэлхэйдэ харагдахашни гээшэ!» – гэлдэжэ журналистнууд хүхилдэнэ. Уданшьегүй КГБ-гэй түлөөлэгшэтэй хоёр залуу сэбэр хүбүүд орожо ерээд, сонхонуудые ябажа үзэбэ, зал хаража шэнжэбэ. Далай-ламада шадаал һаа ойро һуухаар стулнуу-

Даа дүтэлүүлхэн Чингис Доржиевич бидэ хоёрые метр тухай гэдэргэмнай болгобо. Тэдэ хоёр хүбүүднай Далай-ламые Үдэшэжэ-үмэгшэлжэ ябадаг этигэмжэтэдынь байгаа.

Пресс-конференциин үедэ бодожо: «Гэгээн түрэлтэ хэды сагта үндэрлэдэг гээшэб, сүлөө сагтаа ямар юумээр һонирходог гээшэб», – гэхэн дабхар асуудал табибаб.

– Үглөөнэй дүрбэн сагта бододогби. Бисалгал хэхэ үе байха, – гэбэ.

– Сүлөө сагтаа. Америкын нэгэ нүхэр намда телескопическа антеннэ бэлэглэхэн юм. Тэрэнэйн ашаар бүхы дэлхэйн теле-дамжуулгануудһаа хэрэгтэй, дуратайгаа хараха, шагнаха аргатайб. Үшөө тиэхэдэ часынуудые задалжа шэнжэжэ, заһажа, хабсаргажа байха дуратайб, илангаяа швейцарска часынуудые... – гэжэ энеэбхилэн байба.

Эдэ харюунуудайнь удаа папка соогоо асарһан «Буряад үнэн» газетын шэнэ номер урдахи шэрээ дээрэн дэлгэжэ барибаб. Тэдээн соо Далай-ламатай болоһон уулзалганууд тухай Николай Бадмаринчиновэй репортаж байгаа. Далай-лама өөрынгөө зурагтай газетэ эльбэжэ энеэбхилэн хараад, мihэрэн бодожо гарым бариба, би хоёрдохи гарайнгаа альгаар Гэгээн түрэлтын гарые дүмэлэн дүнгэжэ, агшам зуура хүлгэн байбаб.

Тиигэхээр пресс-конференциин дүүрэхэндэ соносхогдоходо, гараа үргэн бодожо:

– Танай Гэгээн түрэлтэ, Тантай гэрэл-зурагаа абхуулхыемнай зүбшөөгыт, – гэжэ энэ үедэ намайе шэртээд байһан Далай-ламада хандабаб. Оршуулагшые шагнаад, Далай-лама намда мihэрэн, зүбшөөлөө үгэжэ дохибо. Тиигэмсээрнь журналистнууд үрдилдэн ошожо, Далай-ламые тойрон агсашаба. Хүнэй сэдхэл яһан хобдог гээшэб даа! Хүн бүхэн ойронь лэ, хажуухандань нюураа харуулжа зогсохо хүсэлтэй хагшалжа зогсобо. Хүлээгдээгүй энэ ушар соо «өөрөө хаанань байлсахам гээшэб» гэжэ түдэгэсэн байтараа, һанагдаагүй зохид зай харажархиһаар, Далай-ламын баруун үбдэгые дүнгэжэ, зүүн дабша дээрээ һуубаб. Багахан хүбүүгээ хүтэлөөд байра хараашалһан журналист Лариса Лабаровагаа нүхэр басагантайнь хоёр таладаа һуулгабаб. Тиигээд лэ сагай шахарһаа түргэбшөөр түлхисэлдэхэн гэрэл-зурагнай буулгагдаа бэлэй.

Пресс-конференциhээ газашаа гарахадаа, хүймэжэ байһан хүн зоной шэг шарай, хойто үндэр хадануудай юундэшьеб юрэ буса дулаанаар, ехэ амгалан зөөлэнөөр мэдэрэгдэжэ, харагдажа байһыень гайхаа һэм.

2007

ГЭГЭЭН ТҮРЭЛТЭ БУРЯАД ОРОНДО ЗАЛАРБА

Үсэгэлдэр, сентябриин 22-ой үдэр, үдэшин долоон сагта буддын шажантанай дээдын толгойлогшо, Гэгээн түрэлтэ 14-дугаар Далай-лама Данзан-Жамса Тувын Республикын ниислэл Кызыл хотоһоо Як-40 самолёдоор Улаан-Үдэдэмнай буужа заларба.

Буряад ороной эрхим хүндэтэ айлшаниие Буряад Республикын Верховно Соедэй Түрүүлэгшэ Л.В. Потапов самолёдой дэргэдэ угтажа, буряад хэлээр амаршалга үргэһэн байна. Харюудань Далай-лама гараа наманшалан, манай хүтэлбэрилэгшэдэй, олониитэ хүн зоной найханаар угтажа байһанай түлөө үнэн зүрхэнһөө баяр хүргөөд, нютагтаа бусаһандал адляар, танай эндэ ерэбэб гэжэ мэдүүлбэ. Республикын Верховно Соедэй Түрүүлэгшын орлогшо Р.Б.Гармаев, Верховно Соедэй Комитедүүдэй түрүүлэгшэнэр С.В. Калмыков, Д.Т. Цыремпилов, Министрнүүдэй Соедэй Түрүүлэгшын Нэгэдэхи орлогшо В.К. Агалов, Министрнүүдэй Соедэй Түрүүлэгшын орлогшо Г.Н. Манжуев, Улаан-Үдэ хотын захиргаанай гулваа В.К. Кукшинов гэгшэд угтамжада хабаадалсаа.

Тэрэшэлэн санаартанай зүгһөө Монгол орондо байдаг Энэдхэгэй элшэн сайд Бакула Римбүүшэ, Энэдхэгтэхи түбэд хиидүүдэй гэгээшүүл Еши-Лодой Римбүүшэ, Джадоо Римбүүшэ, Монголоой Гандан хиидэй Хамба Чойжамц, Ивалгын дасанай шэрээтэ Дашанима ламахай Гэгээн түрэлтэ багшые хүгэдэн амаршалаа.

Далай ламатай сугтаа морилбо гэбэл, Далай-ламын захиргаанай премьер-министр Галсанг Еши, Москвада Далай-ламын элшэн сайд Наваан-Рабжал, Ивалгын дасанай Бандида Хамба-лама Жамьян Шагдаров, бусад ехэ ехэ ламанар, тушаалтад болоно.

Сэбэр найхан залуу басагад хүндэтэ айлшаниие амаршалан, намарай найхан баглаа сэсэгүүдые барюулаа.

Аэропортоо Гэгээн түрэлтэ Далай-лама «ЗИЛ» түхэлэй тусхай машинада Л.В. Потаповтай сугтаа нуулсаад, Улаан-Үдэдэ хүндэтэ айлшанда түхээрэгдэһэн «Интуристын» пансионатда морилбо.

14-дугаар Далай-лама мүнөөдэр үглөөнэй 9 сагта Ивалгын дасанда морилжо, хурал хуража, маани мэгзэмэй лүн табиha, бусадшые хэмжээ ябуулгануудта хабаадаха гэжэ хүлээгдэнэ.

Аэропортодо ниислэл хотымнай олон хүн зон, сэхээтэн, журналистнууд, хүдэлмэришэд, алба хаагшад Гэгээн багшые халуунаар амаршалаа.

1992

«...АРАД ГЭЭШЭ НЭГЭ ЭРМЭЛЗЭЛТЭЙ БАЙХА ЁНОТОЙ»

Монголой Цахилгаан мэдээнэй (МОНЦАМЭ) агентствын урилгаар үнгэрһэн хабар Улаан-Баатар хотоор ябаагша һэм. Нонин намтартай хэдэн зонооршые, тэрэ тоодо Үльдэргэһөө гарбалтай уран зохёолшо Сэнгийн Эрдэнитэй, профессор Хасбаатартай, мүн лэ Яруунаһаа гарбалтай поэт Нямбуугай Нямдоржотой уулзаа бэлэйб.

МОНЦАМЭ-гэй хариин оронуудай нониной таһагай ахамад редактор Гэлгийн Адьяатай, тэрэнэй наһанай нүхэр, уран зурааша-дизайнер Ойдовын Дашзэвэгтэй тэдэнэй хүндэмүүшэ гэртэ нэгэтэ үдэшэ монгол, буряад арадуудай хэр угай харилсаанууд тухай түүхын нонин баримтануудые дурсан хөөрэлдэжэ нуубабди.

Арад зон хадаа нэн түрүүн түрэлхи хэлээе, ёһо заншалаа үмэгшэлэн үргэжэ, сахижа ябаха жэшээтэй гээшэ. Тэрэгүй һаа, хэр угһаа хойшо, хэдэн зуун жэлнүүдэй хугасаада бүрилдүүлһээр, баяжуулһаар ерэхэн үндэхэ яһатанайнгаа үнэмшэлхэ зүйлые алдажа болохо байна гээд, Адьяа-гуай бодомжолон хөөрэжэ нуугаа һэн.

Тэрэ үнэмшэлхэ зүйл гээшэнь алибаа үндэхэ яһатанай угсаата хэлэ, бэшэг, ажабайдал нуудалдаа үдэр бүри баримталжа, хэрэглэжэ байдаг онсо нонин ёһо заншалнууд-

най ха юм. Тэдэ бүгэдынгөө ашаар, тэдэ бүгэдэээ хэр зэргэ хүгжөөһэн байнаб, тэрэнэйнгээ зэргээр бусад үндэһэ яһатанай дунда болбосоронги уран зохёолтой, бараниие гайхуулха искусстватай арад тодорон гараад байдаг ха юм.

Хэр угһаа хойшо манай монгол, буряад арадууд оюун ухаанай, албан хэрэгэйнгээ данса бэшэгые хуушан монголоор моторлон хадаһаар ерэхэн байнал. Үгышые һаа, буддын шажанай нангин суртал нургаал бүхыдөө шахуу хуушан монгол бэшэг дээрэ оршуулагдаад, алишые талымнай улад зониие дээдын шанарай оюун бодолдо хүртүүлдэг, хүмүүжүүлдэг байгаал.

Иимэ хүсэтэй гарбалта эхэ бэшэгээ үеын үедэ ашаглажа, баяжуулжа ябахые аһан ехээр хүсэхэн буряад эрдэмтэ доктор Базар Барадин, Монголой академик Бямбын Ринчен болон бусадай холын хурса хараатай эдэбхи, оролдолго тухай хөөрэлдөө һэмди.

– Эндэхээ хоёр жэлэй хараада манай уласай гүрэн түрын хуулита бэшэг хуушан монголдоо орохонь, – гэжэ Адьяа-гуай онсолон тэмдэглээ һэн. Тиихэдэнь сагай һамаргаанда угсаата хуушан монгол бэшэгһээ хадууржа, латада оруулагдаад, үнишые болонгүй, энэ кириллицэ бэшэгтэ орохоор идхуулан арадайнгаа заяан тухай дурдаа һэм. Тон лэ нургуулиин хаһын һонор үедөө, арба үлүүтэйхэн жэлэй туршада гурбан янзын бэшэгэй сагаан толгой дээрэ дээрэхэнь шудалха баатай болоһон тэрэ сагай үетэндэ хэды хүшэр байгаа даа?

Хэрбээ үзэг бэшэгэй хубилгагдаагүй, нэгэ янзын байгаа һаа, хэды олон ёһото эрдэмтэд тодорон гараха байгаа хаб?

Мүнөө сагта монгол, буряад арадууд бултадаа шахуу урда үедэ хуушан монголоор оршуулжа хэблэгдэхэн буддын философиин, түүхын, угай бэшэгэй болоод хэрэг заргын боти, дансануудые уншажа, шудалжа, тобшолол хэхэ аргагүй байна ха юмбибди.

Алибаа арадай нютаг дайдын дэбисхэр дээрэ түрэлхи хэлыень ёһотоор гүрэнэй удха шанартай болгохо гээшэ тон шухала. Теэд энэ хэрэг мүнөөшые болотор манай Буряадта гуримшуулагдаагүй байһаар. Угсаата арадайнгаа онсо шэнжэ шанарые: түрэлхи хэлэ бэшэгээ, ёһо заншалнуудаа хойто үеымнай түлөөлэгшэд ерээдүйн сагуудта залираангүй, бусад арадуудай зэргэдэ үндэһэ яһатанайнгаа дэмбэрэлтэ

hүлдэ болгон сахижа ябаһай гэжэ бидэ мүнөө сэдхэнэбди. Гэбэшье энэ талаар манай Буряадай засагай зургаануудай эдэбхи үүсхэлээр урагшатай, өөдэтэй юумэн хэзээдэшье хэгдээгүй юм гэжэ сэхэ хэлэмээр гээшэ.

Ураалһаа зүүлжээ океан хүрэтэр нэмжыһэн, Россин мэдэлдэ байгаа дайда дээрэ республика нэрэтэй гурбан аха дүү арадууд хүршэ хүбөө һуунабди. Энэ хадаа Тана-Тува, Саха (Яхад) болон бидэ Буряад Республикынхид болонобди. Буряад оронһоо баруун урда оршоһон Тува, зүүн хойшоо оршодог Саха Республиканыудай гол үндэнэ яһатан түрэлхи хэлэн дээрээ ном һудар олоор хэблэдэг, улад зонойнгоо дунда эдэбхитэй урагшатайгаар тараадаг байгаа, байнашье. Аха дүү эдэ арадууднай зонойнгоо тоогоор тус тустаа буряад яһатанһаа нилээд үсөөн гэгдэдэг. Гэбэшье түрэлхи хэлэн дээрээ (манай «Буряад үнэн» һонин мэтэ) гаража байдаг «Кым», «Шын» гэхэ зэргын газетэнүүдээ олоороо омогорхон абажа уншадаг урдынгаа гурим алданагүй.

Жэшээлхэдэ, тува яһатан «Кым» гэжэ түрэлхи газетэээ 30 гаран мянган хэһэгээр, тиихэдэ саха арад 61 мянга гаран хэһэгээр захижа уншадаг байнал!

Тиихэдэ энэ республика соогоо ажаһуудаг 250-яад мянган тоотой буряадууд ори ганса ниитынгээ үндэнэн хэлэнэй «Буряад үнэниие» мүнөө үедэ арай шамай гэжэ 8000 хэһэг захижа уншана. Даншье һаа урмагүй, эшхэбтэр баримтал даа!

16 гаран мянган буряадуудтай Түнхэнэй аймагые абаад үзее. Үндэнэн хэлэн дээрээ олон номуудые гаргуулжа, буряад литературыын жаса баяжуулһан арбаад уран зохёолшодой нютаг болохо энэ аймагай улад зон оройдоол 300-гаад хэһэг «Буряад үнэн» захижа уншадаг сэнэгтэй болонхой. Урдын зарим жэлнүүдтэ 1000 гаран хэһэг захижа уншадаг Захааминай аймагай, республика соогоо эгээл олон, 20-ёод мянган шахуу буряадууд һүүлэй жэлнүүдтэ мүн лэ эдэбхиеэ бууруулжа байнхай.

Манай буряад арад нютаг нютагайнгаа яряанай хэлээр гурбан хуби болон илгардаг. Энэ хадаа сонгоол, хойто буряад болон хориинхид болоно. Ородой баснишан Иван Крыловой бэшэһэн «Сурхай, хун шубуун ба хабшаахай» гурбанай удхатай илгаралнай гол түлэб нютаг, хэлэнүүдһээмнай дулдыдана гээшэ.

Тээд анхан республикын засагай зарлигаар хори зоной хэлэнэй Буряадай гүрэнэй литературна хэлэн гэжэ баталагдаһан, мэдэрэгдэһэн хадань, бүхы буряадууд энэ хэлые шудалха, залуу үетэнөө һургаха талаар оролдохо, эрмэлзэхэ байна ха юм.

Тиигэхэгүй, харин һүүлэй жэлнүүдтэ «олоһон олоһоноо эдээд, ондор-сондор гэлдэбэ» гэшэдэл, сонгоол угсаатанай зарим нүхэд «хориинхидай хэлэн «һэ-һэ» гээд мохоо, һулаар «цонцогдоно». Юрэдөө, цонгоол үгэмнай «ц», «ч» дээгүүр цохисотой цохом лэ чангахан, хурца хэлбэритэй» гэлдэхэ юм.

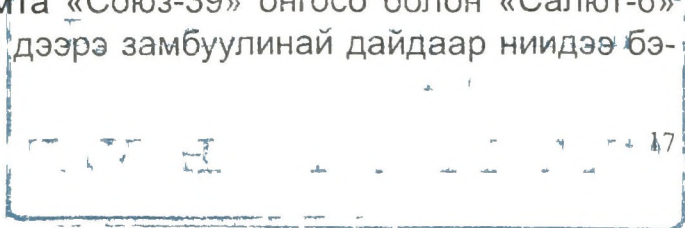
Хэдэн жэлэй саана Усть-Ордагай автономито округой Оһо, Боохон нютагуудай багшанартай болон һурагшадтай оло дахин уулзагдаа бэлэй. «Манай Эрхүүгэй буряадай нютаг хэлэн дээрэ һуралсалай номуудые Улаан-Үдэдөө гаргажа эльгээгты» гээд олон багшанар дурадхаа һэн.

Тээд энэ хэлэнтнай ород үгэнүүдые ехээр худхажархинхай, Эрхүүгэй буряадай хэлэһэн үгэ гээд нэгэ иимэ шог ябадаг: «Кошкомнай полконһоо прыгадлээд, хвостигороо крынкаяа задивадлаад, молокогон весь разливадлашхоо», – гээд хэлэхэдэм, багшанар һурагшадтаяа эгшэтэрээ энеэлдээ. – Эндэтнай бүтэн нэгэ буряад үгэ байна гү, – гэхэдэм, – Үгыл тээд, но доля правды есть, конечно, – гэлдээ бэлэй.

5 5 7 6 4 0

...Урда тээнэ МНРП-гэй ЦК-гай үзэл сурталай талаар секретарь ябаһан Г. Адьяа долоон жэлэй туршада Вьетнам, Лаос, Кампучида Монгол оронойнгоо элшэн сайдаар ажаллаһан юм. Тэдэ ороноудай арад зоной үндэһэн соёлоо, ажабайдалаа абьяастайгаар һэргээжэ байһан тухай олон һонин ушарнуудые Адьяа-гуайтанай хөөрзһөөр байтар, нэгэ дабхарта хүршэ байратай Ж. Гуррагчаа Д. Батмүнх нухэртээ орожо ерээ һэн. Ехэ һонин танилсалга болоо бэлэй.

Советскэ Союзай, Монголой Герой, Монгол улсын сансарын ниисэгч (летчик-космонавт) Жүгдэрдимидийн Гуррагчаа Булган аймагай Хэшэг-Үндэр сомондо түрэхэн, үдэхэн намтартай. 1981 оной мартын 22-то совет космонавт Владимир Джанибековтэй хамта «Союз-39» онгосо болон «Салют-6» орбитальна станци дээрэ замбуулинай дайдаар ниидээ бэлэй.

Арад үндэхэтэнэй оюун бодолой хүгжэлтэ тухай Ж. Гуррагчаа олон һонин һанамжануудаа элирхэйлээ һэн.

– Хүн бүхэн угайнгаа түрэлхи хэлэнэй ашаар оршолон юртэмсын хэшэгһээ хүртэжэ эхилхэ ёһотой. Тиихэдээл угсаата бэлиг шадабарияа хожомоо дүүрэн харуулжа, арад зоноо, орон нютагаа алдаршуулха, тэдэ бүгэдынгөө хүгжэлтын дабшасада хубитаяа оруулха заяатай, – гэжэ тэрэ тобшолол хээ һэн.

– Манай буряад зоной үсөөхэн хубинь хэдэн зуун жэл соо хүгжэхөөр, баяжаһаар ерэхэн түрэл хэлээ, угайнгаа гурим ёһонуудыг сэгнэдэг, баримталдаг боложо байнхай даа, – гэжэ дорьбогүйгөөр дуугархадам:

– Яаһан хохидолтой зүйл гээшэб. Үдэр бүри гаража байдаг үндэхэн хэлэнэй сонинтой болобол – үндэр соёлтой үргэн лэ улас гээшэл даа, Буряаднай. Улаан-Үдөөр ябахандаа, эндээ Улаан-Баатартаашье, «Буряад үнэн» газетыг нилээд һонирхон һэхэдэгби. Хүн бүхэн үндэхэ яһатанайнгаа үдэр бүрийн газетыг шэнжэлжэ, шудалжа, һанамжа бодолоо бэшэжэ байха ёһотой. Тиихын тулада арад гээшэ нэгэ эрмэлзэлтэй, сэдхэлтэй байха ёһотой. Энэ хадаа манай залуу үетэнэй угайнгаа ёһо заншалнуудыг даган хүмүүжэхэ хэрэгтэ ехэ дэмбэрэлтэй, – гээд, фото-зурагаа һарбайнгаа, дэбтэрэйм хуудаһанда иигэжэ бэшэбэ:

«Буряад үнэн» сониной эрхим уншагшад!

Түрэлхи хэлээ, угсаата соёлоо хүндэлжэ, «Буряад үнэн» сониноо захин, эхэ хэлэн дээрээ уншажа байгаа та бүгэдэндэ талархалаа элирхэйлжэ, сайн сайхан бүхэниг хүсэе.

Ж. Гуррагчаа, Монгол улсын сансрын ниисэгч.

Түрэлхи хэлэн дээрээл хүмүүжэл абажа, түрэлхи хэлэн дээрээл эрдэмэй эхин шатыг шудалһан аха, дүү монгол арадаймнай анха түрүүшын космонавт Жүгдэрдимидийн Гуррагчаагай захяа-баярай үгэнүүд заяатайл байха ёһотой даа, хүндэтэ буряадууд!

1992

УГАЙНГАА ЗАНШАЛДА ТҮШЭГЛЭН...

**Россин Федерациин Эрдэм хуралсалай министр
академик Е.В. Ткаченкотэй хөөрэлдөөн**

Россин Верховно Соедэй Национальностьнуудай Совет Россин Федерациин арадуудай хэргэн хүгжэлгын Гүрэнэй программа тухай гол бодомжонуудыг тунхаглаһан байна. Энэ документ соо соёлой, ажаһуудалай болон оюун бодолой асуудалнууд эрдэм хуралсалай ажал ябуулгаар шийдхэгдэхээр даалгагдана. Якутск хотодо үнгэргэгдэхэн уласхоорондын конференци дурсагдагша асуудал зүбшэхэн байна. Тэрээндэ хабаадалсаһан Россин Федерациин Эрдэм хуралсалай министр, техникескэ эрдэмэй доктор, академик Е.В. Ткаченкотэй журналист Булат Жанчиповай хэхэн хөөрэлдөө дурадханабди.

– Евгений Викторович, иимэрхүү конференци Россида түрүүшынхией үнгэргэгдэбэ. Тэрээн дээрэ зүбшэгдэхэн асуудал гансашье олон яһатан арадуудһаа бүридэхэн манай орондо шухала хамаатай бэшэ, мүн мүнөө үе сагай хуралсалай бусадшье арга боломжонуудта ашатай байха...

– Тиимэл гээшэ. Энэ ушарһаа үе сагтаа нүлөөлхэ һанамжануудһаа хэлсэхэмнай шухала байгаа. 120 бага үндэхэ яһатантай, 76 түрэлхи хэлэн дээрэ хуралсалтай гэхэ гү, али 76 үндэхэ яһатанай хургуулитай манай ороной ажабайдалда үнгэрхэн конференциин удха шанар тон ехэ.

Национальна хургуули гээшэмнай гансашье түрэлхи хэлээр хизаарлагдана бэшэ. Уг изагуурайнгаа соёл, ёһо заншалнуудһаа үндэхэлэн – бүхэроссин, бүхэдэлхэйн хүн түрэлтэнэй соёлой туйлалтанууд тээшэ манай хурагшад оюун бодол эрмэлзэлээ хүгжөөн дабшаха зэргэтэй.

– Ямар гол бодомжонууд хургуулиин зорилго болохо байнаб?

– Тэдэ хадаа гурба юм: шэнэ үетэнэй алибаа үндэхэ яһатанайнгаа соёлые хүгжөөн ашаглалга; олон үндэхэ яһатантай гүрэн соо яһатан бүхэн анда хүршэтэеэ хайн хайхан ёһо заншалнуудһаа хэргэн хүгжөөжэ харилсаха; үе сагайнгаа эрилтэдэ харюусама эрдэм хургуулитай, болбосорһон хүгжэлтын хэмдэ хүрэхэ гэхэ мэтэ.

Г А Р Ш А Г

АСУУДАЛ-ХАРЮУГАЙ ХАРИЛСААН

«Бурханиие... бодол, сэдхэлдээ бэдэрнэбди»	7
Далай-ламын пресс-конференци тухай	11
Гэгээн түрэлтэ Буряад орондо заларба.	13
«...Арад гээшэ нэгэ эрмэлзэлтэй байха ёһотой»	14
Угайнгаа заншалда түшэглэн... ..	19
«Монгол-Буряад» бүлгэмэй зорилгонууд	24
Тоосоото харалгые угтуулан... ..	28
Хэлээе баяжуулха, хамтадаа зүбшэхэ... ..	31
Үе сагайнгаа урда харюусалгатайбди	34
«...Ашата буянда хүгэдэнэб»	38
Тодорхой хүдэлмэри хэгдэбэ.....	41
«Бахархалай долгин соо...».....	44
Эди шэдиее үршөөхэл байха... ..	48
Зандан Жуугай арамнай.....	53
«...Үзэгдэхөөр шухаг Зандан Жуу».....	56

ЭРДЭМ, СОЁЛОЙ ЖОЛООДО

Цанид-хамбын намтарһаа.....	69
Һуралсал-хүмүүжүүлгые эдэбхижүүлэгшэд	73
Багша-соёлшын габьяа.....	76
Дандар багша.	80
Дондок Дугар-Жабон тухай	84
Түрүүшын ректор.....	89
Гурбан лимбэшэдэй нэгэн	93
Багшын сэдхэлэй баяр-шэмэг	98
Үхибүүдэй урма бадараагша.....	103
Загарай нютагай жэнхэни шарай	107
Хёлго, Сэлэнгын уулзуурта.....	111
Һүниин һонорто сэнгээ һэм... ..	115
Түрэлхи хэлэмнай – түшэг, хэшэгнай	119
Зоной түлөө, золой түлөө.....	126
Холын намарай хүгжэм.....	130
Урид һанаатай ударидагша	134
Оронгодо болоһон уулзалга	139
«Тэрээнһээ оюун түрэхэ...»	146
Буряад эрдэмтын алтан зула	155

ПУБЛИЦИСТИКЭ

Угсаата хүлдэмнай намилзаг лэ!	167
Хүндэтэ нүхэр!	170
«Зай, юрэдөө, буряад хэлэн...»	173
Түрэнэн нютаг, түрэлхи хэлэн	177
Ажал – атар жолоотой	179
Эхэ нютагайнгаа үрэгжэлые...	184
«Тогоониинь торхынгоо зэргээр...»	188
Хагсуу сагуудай суурян	192
Эльгэ нимгэн эхэ нютаг	196
Холымнай нютагаархид хужарлан байхал!	200
Эдэ халуун үдэрнүүдтэ...	205
Хёмороотой, бүгшэм үдэрнүүд	207
Шатар наадажа, шагай шүүрэгжэ...	210
«Үбэлэй хүниин утаханда...»	211
Хүхын дуунай үедэ	214
Колхозой намар	218

ФЕЛЬЕТОНУУДҺАА...

Агшадаг, हुнадаг автобус гү?	223
Дохолон наймаан	225
«...Хүндэлэн түмэрөөр хүшөөтэй»	227
Сурхайтын эрьедэхи «сурхайнууд»	229
Уһан мүртэй ангуушад	232

РЕДАКЦИДА ЕРЭҺЭН ШҮЛЭГҮҮДЭЙ ШЭНЖЭЛЭЛ

Юундэ толилогдоогүйб?	236
...Бэлигэй хажуугаар зориг хэрэгтэй!	240
...Һайхан баглаа бэлэглэг лэ!	245
Бодолой тэжээл хаанаһааб?	248
Захаaminaй аймагай «Ажалай туг» газетэдэ ерэнэн шүлэгүүдэй шэнжэлэл	251
Уранаар удхалха	257
Удха шэлэхэ, уранаар шэмэглэхэ	260
Уран бэлигтэниие олоор тодорүүлха	264

ОШОҢОН НҮХЭДЭЙ ДУРАСХААЛДА...

Уян сэдхэлтэй, уран гартай	269
Хатан Хёлгын хойморто	273
Үндэр Заганай үбэртэ...	276
Тарбагатайда	281
Нэгэтэ зун	286
Обоото, Улаанай үбэртэ	288
«Һайхан сэдхэлээр һалбарха»	292

Сагаан жэгдэ замаараа... ..	296
«Дуунуудыем, нүхэдни...».....	300
«Шэнэ үеын наран соо...».....	305
Галта дуута ганса наһан... ..	312
Хоца Намсараевай дурасхаалда... ..	315
Гэрэлтэ дурасхаалайнь гэршэ болгон... ..	317
Хара хирээгэй һүйдхэлтэ жэлнүүд.....	320

ХОЛО, ОЙРЫН ХАРГЫНУУД

Элдин дайдымнай баялиг.....	329
Бэлигтэнээр суурхаһан хизарта	337
Чембарта, оюун бэлигэйнгээ эхиндэ	350
Орхон, Сэлэнгые үгсэжэ... ..	354
Енисейн эхиндэ, Азиин түбтэ	364
Байгалай баруун бэеэр.....	379
«Ододто ошохо түрүүшын зам”	387
Арадай сэдхэлэй гүн сооһоо... ..	388
Хоккайдо – Буряад орон	391